

A MODERN GONDOLKODÁSRÓL.

— HARMADIK, BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Így tehát a filozófia hatásának útját következőkben vázolatjuk:

Az általában filozófiának nevezett gondolatrendszer Találkozik olyan egyénnel, kiknek egész lelki szervezete ellentétes a filozófuséval s ez ellentét meg nem szüntethető tényezőktől feltételezett.

Ezekre egyáltalában hatást kifejteni nem tud.

Hat olyan egyénekre, kiknek lelki tényezői hiányosabbak a filozófusénál és e tényezők asszociáció pályahálózata is eltér emezétől. Itt a mennyiben e különbözőség okain változtatni nem lehet, magának a filozófiának kell módosulnia; a mennyiben a tényezők számán és kapcsolatain változtatni lehet, időt vesz igénybe ez az átalakítás; annál többet, minél nagyobb a két lélek közötti különbség.

Azokra, kiknek lelki tényezőinek száma a filozófuséval megegyezik s csak e tényezőknek egymásra való hatása mutat különbséget, sokkal gyorsabban hathat a filozófia és kisebb mértékben kell módosulnia is, miután kétféleségű eltérés (mennyiségi és minőségi) helyett itt csak egy eltérés előidéző okait kell megszüntetnie (a mennyiben ezek megszüntethetők) és kell módosulnia hozzájuk, a mennyiben ezek nem szüntethetők meg.

Leggyorsabban és legváltozatlanabb állapotban — mint már említettük — az első kategóriába tartozók lelkére gyakorolna hatást, azonban ez a kategória a valóságban nem létezhetik, miután minden ember lelkének vannak oly meg nem szüntethető fiziológikus különbségeken alapuló eltérései, melyek, ha igen kis mértékben is, de meg nem változtatható eltéréseket

okoznak. Ezért mondhatjuk, hogy miután két teljesen egyenlő szervezetű és gondolkodású ember nem létezik, bármely filozófiának bizonyos időre van szüksége, míg hatását kifejtheti s mindenkor módosulnia kell, míg apperczipiáltatik.

Minél többféleségű és minél nagyobb minőségű a megszüntethető okok által előidézett különbség, annál hosszabb ideig tart, míg hatását kifejtheti; minél több a meg nem szüntethető indokok száma és minél nagyobb az ezek által okozott eltérés, annál nagyobb lesz a filozófia módosulása.

Az általában filozófiának nevezett gondolatrendszer hatásának képlete

Ha tehát a filozófia hatását (H)-val, a hatás kifejtéshez szükséges időt (J)-vel, a módosulásokat (V)-vel jelöljük, akkor valamely - filozófia hatásának nagyságát a következő képlet fejezi ki.

$$H = \frac{1}{J} \frac{1}{V} \dots 1$$

vagyis, a filozófia hatásának nagysága, illetőleg intenzitása fordított arányban áll e hatás kifejtéshez szükséges idővel, valamint a szenvedett módosulatokkal.

Azonban az 1. képletben behelyettesíthetjük J és V értékeit, melyek

$$J = M_{sz} M_m \dots 2$$

$$V = N_{sz} N_m \dots 3$$

a hol M_{sz} , M_m a megváltoztatandó és megváltoztatható tényezők számát és minőségét jelzik, N_{sz} és N_m pedig a megváltoztatandó, de meg nem változtatható tényezők számát és minőségét. Mint látjuk az idő értéke egyenes arányban áll a megváltoztatható tényezők számának és minőségi eltérésének nagyságával, a módosulatok nagysága pedig egyenes arányban függ a meg nem változtatható tényezők szám- és minőségbeli eltérésének nagyságától.

Ezeket az értékeket (2. és 3. egyenlet) helyettesítve az 1. képletben:

$$H = \frac{1}{M_{sz} M_m} \frac{1}{N_{sz} N_m} = \frac{1}{(M_{sz} M_m) (N_{sz} N_m)} \dots 4$$

$$I = \frac{1}{(M_{sz} M_m) (N_{sz} N_m)}$$

Eredmény: a hatás intenzitása csak a különbségeket előidéző tényezők szám- és minőségbeli nagyságától függ s ezzel fordított arányban áll.

A modern gondolkodás hatásmódja
A modern gondolkodás hatását vizsgálva első tehát itt is e gondolkodásra befolyással bíró lelki tényezők természetét kell vizsgálnunk.

A modern gondolkodás meghatározásánál azt állítottuk, hogy a lényegesen átalakult külső viszonyoknak megfelelőleg új képzetek és új érzetek új asszociációja útján keletkeznek.

E természetéből kifolyólag látjuk, hogy a modern gondolkodás eltérő jellegének oka a szereplő elemi alkotórészek megnövekedett száma és ezeknek eltérő kapcsolódási módja. Ha tehát a modern filozófiát a már idejét múlt filozófiával összehasonlítjuk, úgy találjuk, hogy amaz több elemi tényezővel dolgozik mint ez és e lelki tényezőknek variációja is lényegesen eltérő. Ugyanis a természeti átalakulás folyamatában egyszerűbb organizmusok és egyszerűbb viszonyok összetettebb organizmusokká és viszonyokká alakulnak át. A modern filozófiában ennek megfelelőleg az összetettebbé válás vagyis az életfeltételeket megszabó komponensek nagyobb száma nagyobb számú elemi tényezőt kíván, az átalakulás módja pedig ezeknek az elemi tényezőknek kapcsolódási viszonyaira van befolyással.

Így ha az elavult filozófia képlete:

$$V_n^x = n^x$$

a modern filozófiáé lesz:

$$V_{(n+z)}^{ix} = (n+z)^x$$

azaz a variációban szereplő egységek száma megnövekedik az újonnan keletkező, illetőleg működésre alkalmassá tett elemi alkotórészek számával (z), a variáció foka pedig megváltozott a természeti átalakulásnak megfelelőleg (x).

Az új elemi tényezők természete

Így a modern filozófia hatásmódja is másféle lesz emegváltozott tényezőknek megfelelőleg, még pedig eltekintve (z) és (x)-től ugyanazok a szabályok állanak reávonatkozólag is, mint a melyeket bármely filozófiára vonatkozólag az előzőkben kifejtettünk; (z) és (x) ellenben bonyolultabbá teszi és módosítja e műveletet abban a mértékben és irányban, mint a mennyire és a hogyan azt az újonnan keletkező képzetek és érzetek száma, természete s asszociációjukat feltételező körülmények megkívánják.

Lássuk tehát, melyek azok az okok, melyek e tényezők létrejötténél szereppel bírnak s a modern filozófia hatásmódját befolyásolják.

A külső átalakulás és az egyéni hajlam Az első szereplő ok a külső átalakulás természete, a második a gondolkodó individuum szervezetének megfelelő átalakulása. Az átalakuló külső világ ugyanis új ingereket teremt, melyek minden egyénre hatnak, de csak annak az öntudatához jutnak, kinek szervezete ez inger

felvételére megfelelőleg átalakult. Viszont minél erősebbek ezek az újonnan létrejövő ingerek, annál könnyebben fejtenek ki hatást, még egy nem is egészen megfelelő módon átalakult szervezetre is.

Az új ingerek erejének foka függ az őket létrehozó erők számától és irányától. Minél több erő hoz létre egy új ingert és minél ellentétesebb irányú ennek az új ingernek hatása a megszokottakéhoz viszonyítva, annál erősebb is lesz hatása. Az inger erősségétől pedig nagy mértékben függ az őt felfogó szervezet átalakulása. Nincs terünk vitatni, mennyiben van és mennyiben nincs befolyása az alkalmazkodás törvényének a szervezetek átalakulásában, itt csak annyit bizonyíthatunk, hogy az ingert felvevő készülék átalakulásának egyik feltétele az inger megfelelő erőssége. Minél erősebb inger minél hosszabb ideig hat, annál jobban módosítja hatásához a felvevő szervezetet. Az individuális átalakulás és módosulás másik feltétele az egyéni diszpozíciók természete. B diszpozíciók alá soroljuk mindazokat az akár örökölt, akár szerzett diszpozíciókat, melyek az egyén fiziológiai és pszichológiai működésének irányát megszabják. Ha ezek a diszpozíciók olyan irányba terelik az illető individuumban a fiziológiai és pszichológiai működéseit, mely irányban a külső ingernek megfelelő átalakulás könnyen megtörténhetik az egyén szervezetén, az átalakulásra kedvező diszpozíciókról szólunk. E kedvező diszpozícióknak jelenléte és az inger megfelelő hatása együttesen hozzák létre a külső átalakulás érzékelésére szükséges organikus átalakulást.

A modern filozófia hatására befolyást gyakorló konstans-érték (C) Ez a két tényező t. i. a külső inger hatása és az egyéni diszpozíciók együttesen oly erőmennyiséget képviselnek, melynek egy individuumnál állandó értékben egy minimumon felül kell lenni, hogy átalakulás létrejöhhessen. Ha az egyéni diszpozíció kisebb, az inger erejének kell nőnie, viszont ha az inger ereje csekély, az egyéni diszpozícióknak kell nagyobbaknak lenni, hogy ez a konstans-érték (C) egy minimumon felül megmaradjon.

Minél erősebbek a kedvező egyéni diszpozíciók és minél erősebb az új inger-hatás, annál gyorsabban és annál megfelelőbben megy végbe a külső átalakulásnak megfelelő organikus módosulás; minél kevésbé vannak jelen e kedvező tényezők, annál lassabban és annál tökéletlenebb lesz az átalakulás. Ha

E konstans alapján felállítható kategóriák

a tényezők konstans-értékét (C_0, C, C_1, C_2) hasonlítom össze különböző egyéneknél (I, II,

III, IV), úgy e sorozatot kapom: $I C_0 < II C < III C_1 < IV C_2$, a hol C_0 a minimum alatt levő, C a minimumon, C_1 a minimum felett és C_2 a legnagyobb értéken levő konstans-mennyiséget képviseli. E sorozat egyúttal négy kategóriát mutat, melynek egymásután következő osztályai az egyéni átalakulás különböző fokozatát mutatják.

Az IC_0 kategóriába tartoznak, kik egyáltalában nem tudják felfogni a külső átalakulás ingereit, a IIC kategóriában, bár minimális mértékben, de érzékeltetik az új ingerhatás, a $IIIC_1$ kategória tagjai nagyobb új ingereket elég gyorsan képesek felfogni és szervezetük lassankint mind jobban és jobban alkalmazkodik, végül a $IV C_2$ kategóriában a kisfokú külső változást is gyorsan és megfelelő módon érzékelő organizmust találunk. Ebbe a kategóriába tartozik a modern gondolkodás filozófusa, az az egyén, a kinek organizmusa a leggyorsabban és a legpontosabban érzékeli a külső világ átalakulása következtében létrejövő összes új ingereket és a ki oly körülmények közt van, hogy ezek az új ingerek kifejezett módon fejthetik ki hatásukat.

A modern filozófia első nyilvánítójának, a modern gondolkodás filozófusának organizmusa tehát különbözik a többi individuumok szervezetétől abban, hogy legalkalmasabb a korváltozásnak megfelelő átalakulásokat felfogni és feldolgozni. Ez az organikus különbség azonban nem olyan nagy, mint pl. a ragadozók szaglási központjának és az emberének különbsége, vagy a malájok Corti-féle szerve és a civilizált népeké között, hanem sokkal finomabb, subtüisabb, inkább pszichológiai tényezőktől függő eltérés és ép ezért ez eltérés megszüntetése, vagyis különböző organizmusoknak a modern gondolkodásra való alkalmassá tétele nem is ütközik oly meg nem szüntethető akadályba és nem kivan oly sok időt, mintha az organizmusok közti eltérés oka mélyreható phylogenetikus elváltozástól függne. Kétségen felül áll, hogy a modern filozófus érzékszervei is eltérést mutatnak a rendes általánosságtól s épp ez eltérés fiziológikus jellege teszi alkalmassá e szerveket az új ingerek oly gyors és pontos felvételére, azonban e fiziológikus eltérés nem a meg nem változtatható okok osztályába tartozik, hanem igenie képes ennek elérésére minden olyan szervezet, mely egyébként a filozofálásra alkalmas; feltéve, hogy a szervi átalakuláshoz és módosuláshoz megfelelő idő rendelkezésre áll.

Összegezés. Kiténik ezek szerint, hogy a modern filozófia hatására kétféle tényezők jönnek tekintetbe: 1. olyanok, melyek minden

filozófia hatását befolyásolják, 2. azok, melyek csak a modern filozófiánál jöhetnek tekintetbe. Amazok lehetnek megváltoztatható és meg nem változtatható tényezők (öröklött és szerzett diszpozíciók, fiziológikus eltérések, pathologikus esetek) emezek megváltoztatható tényezők, (a külső inger erőssége, a fel-fogó szervezet módosulása). Azoknak a tényezőknek különböző variációját ábrázoltuk a V_n^{ir} , V_n^{is} , V_m^{it} képletekben, és e képletek alapján felállított kategóriákban, a csak modern filozófiánál számba jöhető tényezőket pedig az *I* C₀, *II* C, *III* C₁, *IV* C₂, kategóriák alapján osztályoztuk. Minthogy a modern filozófia hatásánál mind a kétféle tényező szerepel, úgy a V_n^{ir} , V_n^{is} , V_m^{it} , mint az *I* C₀, *II* C, *III* C₁, *IV* C₂ kategóriák és ezeknek kombinációi előfordulnak, vagyis 21 kategóriát állíthatunk fel a szerint, hogy a filozofálásra mindig befolyással levő tényezők milyen viszonyban vannak a csak modern filozófiánál tekintetbe vehető tényezőkkel. így találunk kategóriákat, hol különben a filozófiára igen alkalmas lélek (V_n^{ir}) egyáltalában nem képes a modern gondolkodásra (*I* C₀) vagy éppen ellenkezőleg, egy, különben a filozófiára kevésbé alkalmas, egyén (V_m^{it}) igen könnyen fogja fel a modern eszméket (*IV* C₂) különös külső körülményei és szervi diszpozíciói révén.

A modern filozófiának hatása tehát nem egyéb, mint az általában filozófiának vett eszmék hatása, sokszorozva a csak modern filozófiára ható erők nagyságával, a konstans szám-értékével (C).

a modern filozófia hatásának képlete 4. számú képletünkben kiindulva levonhatjuk, hogy ha az általános filozófia hatásának képlete

$$H = \frac{1}{(M_{sz} M_m) (N_{sz} N_m)}$$

akkor a modern filozófiáé

$$\frac{H_1}{H} = \frac{C}{(M_{sz} M_m) (N_{sz} N_m)} \dots \dots \dots 6 =$$

a hol ($M_{sz} M_m$) a megváltoztatandó és megváltoztatható tényezők számát és minőségét, ($N_{sz} N_m$) a megváltoztatandó, de meg nem változtatható tényezők számát és minőségét, C pedig a konstans értékét, tehát a csak modern filozófiára kedvezően ható tényezők nagyságát fejezi ki. E konstans értéke azonban annál nagyobb, minél kisebb a modern gondolkodást akadályozó, tehát megváltoztatandó és megváltoztatható tényezők száma.

$$C = \frac{1}{M_{sz} M_m} \frac{1}{K}$$

vagyis a konstans értéke fordítva aránylik a lelki indiszpozíciókhoz és a kedvezőtlen külső körülményekhez (K), külső ingerekhez.

A konstans (C) értékét behelyettesítve megkapjuk a modern filozófia hatásának legegyszerűbb képletét:

$$H_1 = \frac{1}{(M_{sz} M_m)^2 (N_{sz} N_m) K \dots 7}$$

Következtetések E képletből tárgyunkra vonatkoztatva, a következőket olvashatjuk ki: A modern filozófia elterjedése lassúbb és jobban akadályozott folyamat, mint egy elavult, illetőleg egy konzervatív filozófiáé. Nagyobb számú akadályllyal kell számolnia s ezeknek az akadályoknak legyőzése, bár nem kivihetetlen, de több időt vesz igénybe, mint egy, eme akadályokat nélkülöző tan. Ezenkívül különösen tekintetbe jön, a mi a filozófus és tanítvány hatáskörén kívül áll, s a mi egy konzervatív filozófiánál alig jön tekintetbe, az átalakult külső viszonyok új inger hatása, mely nélkül, bármily kedvező organikus diszpozíciók mellett sem fejtheti ki az új tan hatását, miután a keletkezését előidézi és indokoló új ingereket a tanítványnyal, dacára ennek kedvező diszpozícióinak, nem érzékeltetheti.

Ezek után rátérhetünk, hogy az eddig schematikusan és theoretikusan vázolt folyamatot, in praxi az életben, egy adott esetben vizsgáljuk s minthogy mi jelenleg a pozitív természettudományi alapokon álló filozófiát vettük példázásra, ennek hatáskifejtését követjük.

A XIX. század a természetes átalakulásnak olyan képét mutatta, melyben az emberiség megélhetésének és boldogulásának feltételei lényegesen megváltoztak. Mely természeti erők szerepeltek ebben az átalakulásban és miben mindenben nyilvánult ez az átalakulás, nehéz és hosszú volna, most itt kifejezni. Röviden csak azt mondhatjuk, hogy általában a megélhetés nehezebbé vált s a létért való küzdelem újabb, élesebb fegyvereket követelt az újabb és elkeseredettebb küzdelemhez. A fogyasztók száma növekedett, ellenben a föld termőképessége, a természet által nyújtott megélhetés e növekedéssel nem állott arányban. A föld nem volt elég gazdag ahhoz, hogy a koldusok is jóllakhattak és a királyok is megelégedhettek volna és ez

elégedetlenség szülte a forradalmakat. E mellett az emberi organizmus és lélek is oly alig kimutatható, de hatásában jelentékeny átalakulásokat szenvedett, melyek új vágyakat, új igényeket teremtettek, más jogrendet, más kényelmet, más élvezeteket és más filozófiát követeltek.

És ezek után az új vágyak, új igények után küzdve az új nehéz életfeltételek közt gyengének találja saját erejét, gyengének találja vallásos hitét a küzdő ember és szövetségébe igyekszik vonni a természetet is; szolgálatába akarja fogadni a természeti erőket; a »struggle for-life« bonyolult küzdelmében megindul egy másik küzdelem a »struggle for natural forces« a verseny a természeti erők birtokáért s ez a verseny, ez a küzdelem hajtja az emberiséget a természet tanulmányozására, ez kényszeríti, hogy az ott megismerhető nagy törvényeket felismerje, megmagyarázza és felhasználja: és ez a küzdelem teremti meg a pozitívus természettudományi filozófiát; azt a filozófiát, mely a korszak küzdelmének s e küzdelem jelenleg is tartó folyamatának helyes irányt szabhat s a küzdők lelkének helyes irányelveket biztosíthat.

Első megnyilatkozása e filozófiának természetes helyét annak a filozófusnak lelkében találta, ki a létért való küzdelemnek legjobban kiélezett viszonyait láthatta, tanuja lehetett a korszak által nyújtott életfeltételek nyilvánulásának s annak a küzdelemnek, melylyel az emberiség ezekhez az életfeltételekhez illeszkedni akar, vagy ezeken változtatni igyekszik. Mint-hogy pedig lelke különösen alkalmas volt az új életfeltételek minőségét belátni, a korszak szellemi követelményeit felismerni, s az emberi ténykedés korlátait meghatározni: szemébe tűnt hol és miben nem alkalmazkodik az emberiség küzdelme a korszak életviszonyaihoz, és felismerte tudására és tapasztalataira támaszkodva azokat az eszközöket, módokat is, a melyekkel bizonyos törvények alapján ezt a küzdelmet helyes irányba lehet terelni s mely módon ezeket az életfeltételeket kedvezőbbé is teheti. Rámutatott az ethikai, társadalmi, esztétikai hiányokra s egy új, modern tan hirdetője lett.

Ez a modern filozófia további útjában szembe találta és szembe találja magát azokkal az akadályokkal, melyek először mint filozófiának, másodsor mint modern filozófiának az akadályai. Leghamarabb meghódítja azokat, kiknek lelke disponált a filozófiára és e természettudományi filozófiára is. Azok, kik maguk is sokat foglalkoztak természettudományokkal, vagy a

kik különösen reászorultak a természeti erők segítségére, hamar az új tan híveivé szegődnek. Azonban az új filozófiának sok öröklött diszpozícióval, ösztönnel, megrögzött tévhittel kell küzdenie. A századok óta fennálló anthropomorfizmus szembeszáll Darwin tanaival, az emberi léleknek szükségszerű miszticizmus nem tud megbarátkozni az új filozófia észszerű etikájával. Emberöltőkön keresztül megszokott társadalmi nézetek, szokások öröklött diszpozíciói új társadalmi rendnek és felfogásnak lesznek ellenségei. Mít tehet a demokratizmus, ha az emberiség több ezer év óta hozzászokott a különböző kaszt-rendszerekhez, mi állaná a szociális reformok útját, ha a vagyon egyenlőtlen felosztásának megszokása vagy az államgyámkezelés megszokott vezető pórája nem öröklődött volna atyáról fiúra?

Ezek mellett fiziológikus akadályok is emelnek gátat a filozófia elé. Vannak, kiknek idegrendszere képtelen — fiziológiai okok következtében képtelen — a természettudományi gondolkodás pozitívus logikájára. Ábrándos lelkű vagy beteges fantázia erővel bíró lelkek ezek, a kiknél a szubjektív érzetek és képzetek túltengenek az objektív érzetek és képzetek rovására. Vagy organikus eltérésekben találjuk az akadályokat. A modern festészet és modern zenének, valamint az összes modern művészeteknek java a modern pozitívus természettudományi filozófiának esztétikája alapján dolgozik. Azonban nem lehet kívánni attól, kinek látási érzékszerve nem eléggé alkalmas, gyakorlott és kellőleg módosult, a kinek látási centruma nem áll kellő sűrű és könnyű asszociációban a többi centrumok által szerzett képzetekkel és az öntudattal, hogy egy Segnanti, Stuck vagy Böcklin festészetét kellő módon élvezze. A wagneri muzsika is érthetetlen és élvezhetetlen, ha az érzékszerv nem kellőleg módosult és hiába magyarázzuk a modern iparművészet előnyeit és szépségeit annak, a kinek szeme megtűr egymás mellett rokkoló asztalkát, renaissance székeket, Biedermeier tükröt, olajnyomatos képeket holdvilággal és suttogó vadászszal, s a ki ezt az egyveleget szalonnak nevezi; vagy a kinek a háta és egyéb testrésze nem fáj, ha szegletes faragással ellátott székhátra támaszkodik és szöges cifrasággal kivert székre ül. Az ilyen embereknek épp oly elmaradott és alacsony lesz ízlésük, mint a milyen alacsony és elmaradott lesz gondolkodásuk, ha új, megfelelőbb, korszerűbb gondolkodásnak szükségét nem érzik át, ha lelkük nem kutat mélyeb-

ben a természet nagy könyvében, mint a mennyit pipaszó vagy víg czimborák közt lehetséges; ha hitők őseik homályos hangulataival és sejtelmeivel ki van elégítve, ha a társadalmi ferdeségek kiálló szögletei bármennyire is ütök oldalukat, ők nem látják vagy nem érzik az ütés nyomát.

Azonban az új eszme mégis terjed. A természeti átalakulás általános természeti törvény, mely kivételt nem ismer. Előbb vagy utóbb mindenütt eléri a külső körülmények és az emberi szervezetek az átalakulásnak azt a stádiumát, melyben szükségszerűnek ismerik fel és természetszerűnek tartják a modern eszméket. Viszont maga az eszme is szenved módosulatosokat ott, hol a szervezeten átalakító hatást kifejteni nem tud. Egyszerűbb lelki tényezőkkel dolgozó lelkek egyszerűbb alakban nagyobb vonásokban fogadják be a tant, vagy esetleg egyszerre csak egy részét a filozófiának, hogy ez a rész mintegy előkészítse a lelket a továbbiak befogadására.

Minthogy pedig minden ember lelke különbözik a másiktól és ez a különbség mélyreható állandó tényezőktől függ: a filozófia a maga eredeti alakjában, úgy a mint azt a filozófus lelke alakította, egyáltalában nem marad meg, hanem többkevesebb módosulást szenved. E módosulások következtében, bár megtartja alapeszméit és főirányát, de egyszerűbbé, általánosabbá, népiesebbé válhatik vagy más színezetet, jelleget nyer s így keletkeznek a rokon, de bizonyos tekintetben egymástól eltérő filozófiák, melyek egy anya filozófiától származnak, valamint ez a genesis azoknak az általánosan elterjedt jelszavaknak, filozófiai közhelyeknek és általánosan használt eszméknek, melyek minden osztály tagjai közt, a legegyszerűbb lelki működésű egyéneknél is elterjedtek. Í

spencerizmus, a monizmus és a darwinizmus egyéb számos válfaja.

III. A külső körülmények

Mint a megelőzőkből kitűnik s mint már többszer említettük is, a modern filozófia hatását nagy mértékben befolyásolják a külső körülmények. A filozofálás természete és az egyéni diszpozíciók mellett ez a harmadik tényező, melyet a modern gondolkodás haladásánál tekintetbe kell vennünk.

Külső körülmények, mint természeti erők

Eddig láttuk befolyását a modern filozófia terjedésére akkor, midőn a külső körülményeket, mint természeti erőket theoretice tekintettük s mint impulzuszt nyújtó és organizmusokat átalakító tényezőt tárgyaltuk. Most úgy fogjuk tekintetbe venni, mint e természeti erőknek különböző megnyilatkozási formáit az emberiség köznap életében, vagyis külső körülmények alatt nem a tisztán fizikai-kémiai erőket, mint ilyeneket értjük, hanem a társadalom különböző berendezési formáit, a jogrend és államrend, valamint a gazdasági világnak és egyháznak, mint az emberi élet külső körülményeinek hatását szemléljük.

Külső körülmények, mint társadalmi erők

Ismételjük, egyáltalában nem áll fent különbség e két úgynevezett »külső körülmények« között. Csupán a könnyebb magyarázat kedvéért kell ismert fogalmakkal helyettesítenünk alig elképzelhető s jórészt még ismeretlen természetű kémiai-fizikai-fiziológia erőhatásokat, melyek a társadalom különböző jelenségeiben nyilvánulnak. Voltaképpen tehát a modern filozófia hatását a társadalomra vizsgáljuk akkor, midőn a társadalmi erőknek, e külső körülményeknek befolyását vizsgáljuk az egyes ember gondolkodására s egy ember gondolkodásának hatását a társadalomra, vagyis az emberek társaságának gondolatvilágára.

A társadalmi erők természete a) külső természetű erők b) organizmusok, disz- pozíciók, c) az in- tézmények potenciá- lis ereje

A társadalmat az egyes organizmusok összeműködései és a külső természeti erők befolyása alakítja.

E két alkotóerőnek, tudniillik az organizmusok működésének és a külső természeti erőknek eredőjeként találjuk a társadalmi erőket, melyek az élő lények társa s együttélését lehetővé teszik, eme együttélés folyamán megnyilatkoznak különböző társadalmi törvények, szokások és intézmények felállításában.

E társadalmi erők hatása tehát függ a társadalmat alkotó egyének működésétől, függ az e társadalomra hatást gyakorló természeti erőktől és függ végül egy harmadik erőttől, melyet szeretnénk az intézmények potenciális ereje elnevezéssel jelölni

s a mely erő lényegét és jelentőségét a következőkben tárgyaljuk.

Tekintsünk egy társadalmi erőt, pl. az Igazságszolgáltatást. Ez intézményekben és törvényekben nyilatkozik meg, melyek jellege és hatása függ az őt megalkotó individuumok életműködésétől, úgy azokétól, kik igazságot szolgáltatnak, mint azokétól, a kik felett eme igazságot szolgáltatják. Más oldalról függ a külső természeti erőktől, az országnak vagy földrésznek termékenységétől, éghajlatától, geológiai jellegétől, flórájától és faunájától, melyek mind lényeges hatással vannak a társadalmak alakulására s így e társadalmak intézményeire is.

Azonban e két ható erőn kívül egy harmadiknak is jut szerepe. Kísértsük csak meg ama társadalmi intézménynek megváltoztatását, akkor, midőn a külső körülmények és az egyéni organizmusok is úgy átalakultak, hogy szembeűnő az intézmény hasztalan, olykor kártékony létezése. Mégis azt látjuk, hogy az intézmény maga ellenáll bizonyos erővel, sőt hirtelen kidöntése alkalmával erők szabadulnak fel, melyek robbanás-szerű pusztítást okoznak maguk körül. Látjuk a forradalmaknál, hogy bár átalakult külső körülmények, átalakult organizmusok szerepelnek, az elavult intézmények gyors, rohamos kitörlése mindig oly pusztulással jár, mely jóval felülhaladja az elrombolt avult intézmények romjainak helyét. Ilyenkor erők, az intézményben felhalmozott potenciális erők válnak aktuálisokká s ezek állanak ellen a támadóknak, ezek robbantanak, midőn maga az intézmény rombadól.

Nem egy ember, nem is egy társadalom munkálkodik egy intézmény felállításán. Ember ezerek és társadalmak sora fordítja erejét, fekteti erejét egy intézménybe. Igen sokszor korszakok egész munkássága egy intézményben raktározatik el. Természetes tehát, hogy ez a rengeteg energia, ez az óriási munkaképesség nem semmisül meg; sőt még csak nem is csökken az intézmény életbelépésénél, miután a következő korszakok társadalmá újabb erővel segíti elő az intézmény működését; úgy, hogy a mikor egy új korszak meg is vonja az újabb energia-nyújtást, magában az intézményben már oly hatalmas erő halmozódott fel, mely képessé teszi azt nemcsak a fentmaradásra, de az ellenállásra az újítók támadása ellen; sőt, mint már említettük a rombolásra is. Ezt az erőt neveztük az intézmények potenciális erejének s ez a harmadik tényező, mely a társadalmi erők hatását megsabja.

Miután a két első erőnek az egyes organizmusok, valamint a külső erőknél hatásával és e hatást befolyásoló körülményekkel a fentebbiekben részletesebben foglalkoztunk s így ugyanazokról a körülményekről lévén szó, ismétlésekbe nincs miért bocsátkoznunk, most csak a harmadik componens erővel, az intézmények potenciális erejével akarunk foglalkozni, hogy hatását a modern gondolkodásra összeegyeztessük a többi tényezőkével.

**Az intézmények
potenciális ereje** Az egyes individuális diszpozíciók tárgyalásánál, mint pszichológiánk egyik legfontosabb alapjelenésével találkoztunk az öröklött diszpozíciókkal. Ott láttuk, hogy e diszpozíciókban voltaképpen az elődök munkája rejlik potenciális energia alakjában.

A mit az egyén lelkében felleltünk, ugyanazt némi módosulással feltaláljuk az intézmények szellemében is. Az intézmények potenciális ereje az egyén öröklött diszpozícióinak sokszorosával hasonlítható össze, miután egyes ősök helyett egész társadalmak és egész korszakok munkásságának letéteményessé. A mit tehát az egyén öröklött diszpozíciói a modern gondolkodás hátrányára kifejthetnek, annak sokszorosát fejt ki az intézmények potenciális ereje. De a míg az öröklött diszpozíciók hajlamosíthatnak és a modern gondolkodás feltételezte átalakulásokra, a potenciális erő mint a megállapodott múltnak letéteményese mindig ellene működik a jövőndő átalakulásának, sőt akadályozza magát az intézményt is az átalakulásban.

Ugyanis a természetes átalakulás a külső átalakuló erők befolyása természetszerűleg hat az intézményekre is ép úgy mint az organizmusokra. Azonban az intézmények talán még lassabban alakulnak át, illetőleg módosulnak, mint az organizmusok. Jóval előbb változik meg az egyesek gondolkodásvilága, tehát pszichológiája, csak azután veszi lassan kezdet az intézmények átalakulása is.

Ez az egyenetlenség érdekes fokozatot mutat az egész emberiség átalakulásának folyamatában. A külső természeti erőknek átalakulása már egy bizonyos fokot elért, midőn az individuum azt érzékeli és módosul hozzá és az individuális átalakulásnak is el kell érni egy kvantumot, hogy a társadalmi erők is átalakulni kezdjenek. Ez az egyenetlenség az oka annak, hogy ha a modern gondolkodás már megfelel az átalakult külső erőknek és az átalakult individuális szervezeteknek még mindig szembe találja magát a társadalmi erőkkel, a konzervatívus intézményekkel és ez intézmények potenciális erejével.

A modern filozófia**hatása a tényező
számbavételével**

Látható tehát, hogy az a tényező, melyet társadalmi erők elnevezése alatt, mint a modern gondolkodás harmadik akadályát említettünk: a legerősebb és legtovább tartó akadálnak minősíthető. Hatásában ugyanis egyezik az individualis diszpozíciók, valamint a külső körülmenyek ható erejét — mint a melyek a társadalmakat alakítják — s ezen kívül még számításba jön az intézmények potenciális ereje, mely nemcsak megnehezíti, de lényegesen késlelteti is a modern filozófia haladását.

A modern filozófia**hatásának teljes
képlete**

Ha tehát az utóbbi erőt P-vel jelöljük, ez utóbbi tényezőt is képletünkbe (7. egyenlet) helyettesítjük s ezzel képletesen kifejezzük a modern filozófiának ható erejét úgy az egyes individuumokra, mint az eme individuumok által alkotott társadalomra. Tehát a modern filozófiának a valóságban megnyilatkozó ható erejét így fejezzük ki:

$$H_1 = \frac{1}{(M_{sz} M_m)^2 (N_{sz} N_m) K. P. \dots} \cdot 8$$

Összegzés. Általános**áttekintés és végső
következtetések**

Midőn pedig most ezt a képletet is a reális életben való szereplése alkalmával tekintjük egyszersmind a modern filozófia útját annak egész terjedelmében minden akadályával, minden fordulójával, minden meredekségével együtt láthatjuk, a mint a filozófus lelkéből útra szállva meghódítja egyesek lelkét, hogy aztán a korszakok társadalmát is magáévá tegye s annak új eszméket adjon, új intézményeket teremtsen.

Hosszú és bonyolult ez a pályafutás. Fel kell keresni a gondolkodásnak azokat, kiknek szellemi diszpozíciói és külső körülményei legközelebb állanak a filozófuséhoz, fel kell keresni azokat is, kiknek akár organikus hiányok folytán, akár külső erre kedvezőtlen körülményeik miatt lelkük nem alkalmas a modern filozófiára. És hatni kell e lelkekre többször intenzívan, hosszú időn keresztül. Új asszociációs pályákat kell járhatókká tenni a gyakorlat által, új elemi alkotó tényezőket kell az öntudatba kapcsolni az új ingerek erős és gyakori hatásával. E mellett várnia kell, míg a külső körülmények lassabban vagy gyorsabban kellő mértékben átalakulnak s ez átalakulással az egyéni organizmus is alkalmasabbá tétetik filozófiánkra. Lassankint elhalványodnak az öröklött diszpozíciók ellenható hatásai vagy módosulnak az új viszonyok által teremtett szükségletekhez s ez idő elérkeztevel kifejtetheti egész hatását a modern eszme is. Addig módosulnia kell, alkalmazkodni a külső, viszonyokhoz

és egyéni természetekhez. Egyszerűsíteni kell okadatolásait, általánosítani következtetéseit, a szerint, a mint kevesebb elemi alkotórésszel dolgozó lelkekre hat, változtatni kell módszereit és olykor logikáját is, mihelyt oly lelkeket akar meghódítani, melyekben meg nem változtatható tényezők emelnek akadályokat a modern filozófia elé.

Így évek, emberöltők forgása alatt megérnek a külső viszonyok s az organizmusok világszerte a modern gondolkodásra. Azok, kik a filozófia első hirdetői voltak legtöbbször meg nem értve vagy félreértve szállanak sírba, hogy késő unokáik élvezhessék tanaiknak áldásos hatását. Azonban még, ha el is érkezik az individuális organizmus átalakulása arra az állomásra, melyen az átalakult külső viszonyok módosító új ingereit átérezve szükségszerűnek ismeri el a modern gondolkodást; még ha a modern filozófia több-kevesebb változattal végre a korszak általános filozófiájává is lehetne: utolsó védbástyái gyanánt az eltűnt korszaknak ellenébe állanak a társadalmi törvények, szokások, intézmények s a társadalmi erők közt működő intézmények potentialis ereje. És míg az új, átalakult külső viszonyok révén és átalakult organizmusokból létrejövő társadalom nem tud elegendő erőt, az együttes gondolkodásnak megfelelő nagy erejét harcra vinni eme ellentétes erő ellen; míg a múltnak elavult s gyakran a jelennel ellentétes és a jövőre káros szelleme kísérteni jár; míg ellentét áll fenn a filozófia és a való, létező viszonyok, az eszme és a realitás között: mindig lesznek lelkek, kiket ez az ellentét zavarba ejt, disszonanciába hoz önmagukkal, az étellel és a filozófiával; lesznek mindig skeptikusok és fatalisták, álskeptikusok és álfatalisták s az eszme végleges diadala újabb akadályra talál.

Valóban a modern filozófia haladása igen lassú és igen sok akadálylyal járó folyamat! Attól a perctől, melyben a bölcs és látnok lelkében az új tan megszületik, hogy az emberiség létért való küzdelmét megkönnyítse, addig a korig, melyben ezek az eszmék valóban az emberiség vezérlő és irányító eszméivé válnak, évtizedek és emberöltők telnek el. De ez természetes is. Az emberiség gondolkodása úgy alakul, mint az emberiség története; az emberiség története pedig nem egyéb, mint a természet megnyilvánulása, a természet erőinek, a természet törvényeinek minden szerves és szervetlen testre érvényes hatása szerint. És a természet nem ismer rohamos átalakulásokat, a természet átalakulása lassú, de folytonos, alig észrevehető egyes perceiben, de hatalmas egyes állomásaiban: mint

a milyen a haladása az időnek, az észrevétlenül, de folyton tovahaladó óramutatónak. Forradalmak nem teremtenek természeti átalakulásokat, mert a természet a maga haladásában nem ismeri az erőszakos ugrásokat; de előkészítik e forradalmak az új talajt, melyen az átalakulás a maga lassú menetében, a maga törvényei szerint végre mehet.

Ne várjuk tehát mi sem forradalmaktól az emberiség gondolkodásának átalakulását, a modern eszmék diadalát. Talán egyes pillanatokban úgysis tűnhetik fel, mintha valóban új átalakulást teremthetnénk vele, de ez csak a rövid életű és rövidlátó ember csalódása. Nem, mi forradalmakkal új átalakulásokat, új kort, új társadalmat nem teremthetünk, a forradalmaknál felszabaduló ellentétes erők exploziószerűleg törnek elő s csak rombolnak, de nem teremthetnek, csak új talajt szántanak a már egy termést kiadott föld tallója helyett, annak szűzi mélyéből, hogy ezen a feldúlt és épp ezért felszántott talajon a természet a maga lassú átalakulásával teremtsen az új társadalmat, az új kort, az új átalakulásokat.

Ezért nem szabad reményünket veszíteni a hosszú és olykor alig látható haladás mellett. Nem szabad csüggednünk vagy elpártolnunk a modern eszmék mellől, ha olykor elérhetetlen távolba is látszik az az eredmény, melyet ezek az eszmék számunkra biztosítanak.

Ezek az eszmék olyanok, mint a világítótorony fénye, mely mélyen, messze bevilágít az éjszakába, a viharos, hullámzó tengerre. Hosszú-hosszú idő telik el, míg az emberiség küzdő hajója az ezer tornyosuló hullám között elérheti a helyet, melyet e sugár egy könnyű lebegéssel kijelöl. Reszket a fény a tájtétköz hullámok tetején; az éj oly sötét s oly messze-messze csillámlik a láng: de a sugárnyalábtól jobbra-balra örvények, zátonyok rejlenek és jaj a hajónak, ha elhagyja a fénysugár irányát!

Péterfi Tibor.